

Historische grammatica en taaltheorie

Marc van Oostendorp

College Geschiedenis van de taalkunde
12 februari 2004

1 Achtergrond

- De taalkunde werd in de loop van de negentiende eeuw beschouwd als hét voorbeeld van een succesvolle toepassing van 'exacte' methodes binnen de geesteswetenschappen. Het vak had deze reputatie met name te danken aan ontwikkelingen binnen de *historische taalwetenschap*, met name de reconstructie van het Indo-Europees.
- Taalkundig onderzoek had ook grote invloed op andere geesteswetenschappen en bijv. de biologie (Darwin!)
- En inderdaad werd er binnen het vak aan theorievorming gedaan in moderne zin; er werden abstracte concepten gepostuleerd aan de hand waarvan je de werkelijkheid kon begrijpen. (Het Indo-Europees is zelf een niet direct waarneembaar object, en de processen die van het IE naar de moderne talen geleid hebben, zijn dat evenmin.)
- De manier van redeneren ligt daarbij soms niet ver af van die in de (klassieke) generatieve fonologie.
- Net als bijna alle geesteswetenschappen in die tijd was de taalwetenschap een historische wetenschap; het zoeken was naar 'historische wetmatigheden' die konden verklaren hoe we vanuit een eerdere toestand tot de huidige waren geraakt.
- Dat de taalkunde op dit punt vergeleken met andere geesteswetenschappen succesvol was, is niet zo vreemd; het taalsysteem is relatief gemakkelijk los te denken van de rest van het menselijk handelen. Dit geldt *a fortiori* voor klanksystemen (fonologie/fonetiek), en dus was dit het best bestudeerde onderwerp.
- Een probleem was (mogelijk) dat de ontologische status van 'taal' niet duidelijk was: als we zeggen dat talen veranderen, *wat* verandert er dan?

2 Junggrammatiker en grammaticatheorie

Aan het eind van de negentiende eeuw stond er een groepje geleerden op die meenden dat de methodes van de historische grammatica (natuur-)wetenschappelijker moesten worden: men ging op zoek naar algemene wetten die aan alle klankveranderingen ten grondslag lagen. Dit waren de Junggrammatiker (Engels: 'Neogrammarians', ook wel 'Leipziger Schule').

Het was al bekend dat er correspondenties bestonden tussen klankfamilies (*qu-* /kw/ in Romaanse talen (*quod, qui*, etc) correspondeert met /hw/ in Germaanse talen, *where, waar, wo*). De Junggrammatiker trokken hier een radicale conclusie uit: klanken correspondeerden met elkaar op een systematische manier omdat de talen ontstaan waren uit een gemeenschappelijke brontaal, door middel van klankverandering (de nadruk lag heel duidelijk op fonologie/fonetiek). Deze klankverandering gehoorzaamde universele, uitzonderingsloze en fonetisch gemotiveerde wetten en was als het ware voor- spelbaar.

Ruwweg drie factoren konden de oorzaak zijn van schijnbare uitzonderingen:

1. Andere klankwetten (die misschien nog niet bekend waren).
2. Analogie met andere vormen die schijnbare uitzonderingen op de klankverandering kon motiveren (bijv. de overeenkomsten van Oud-Engels *feówer, fif* en Latijns *quattor, quinque* komen niet voort uit een klankwettige ontwikkeling uit IE *kwetwer, *penkwe; in beide talen heeft het ene telwoord een klank ontwikkeld 'naar analogie van' een andere.
3. Leenwoorden uit andere (IE) talen uit een periode nadat de klankwet van toepassing was, kunnen het doen lijken alsof er sprake was van uitzonderingen.

Een heel bekend voorbeeld van een klankwet die schijnbare 'uitzonderingen' op een andere klankwet kan verklaren, is de wet van Verner.

De oorspronkelijke klankwet was geformuleerd door Jakob Grimm rond 1820 (dus voor de periode van de Junggrammatiker) en beschreef de ontwikkeling van het Germaans:

- (1) *Wet van Grimm*
  - a. PIE *b^h, *d^h, *g^h >PGerm. *b, *d, *g (bijv. Latijn *pater-*) - Eng. *father)
  - b. PIE *b, *d, *g >PGerm. *p, *t, *k (bijv. Latijn *dens* - Ndl. *tand)
  - c. PIE *p, *t, *k >PGerm. *f, *þ, *x (bijv. PIE *bher (cf. Latijn *fer-*) >PGerm. *ber)

Op deze wet bestonden enkele uitzonderingen, maar lange tijd werden deze als niet anders beschouwd dan dit — uitzonderingen, waarover verder

weinig te zeggen viel. De Deense taalkundige Karl Verner (1846-1896)¹ liet echter zien dat veel van deze ‘uitzonderingen’ het gevolg waren van een andere wet, die bekend zou worden als de Wet van Verner.

De uitzonderingen betreffen de laatste klasse van de Wet van Grimm. Het PIE-woord voor *vader* was *pə₂tér (op de reconstructie van ə₂ komen we hieronder terug); het proto-Germ. woord was *fadér. De eerste plosief gehoorzaamde keurig aan de Wet van Grimm, maar de tweede was een uitzondering (want had ‘eigenlijk’ þmoeten zijn). Het PIE-woord *bhra₂tér ‘broer’ had zich aan de aan de andere kant kennelijk wel ‘normaal’ volgens Grimm ontwikkeld, tot PGerm. *broþér.

Nog opmerkelijker was, dat dezelfde klank in dezelfde stam zich in bepaalde contexten verschillend ontwikkeld leek te hebben:

- (2) PGerm. *werþ ‘draaien’, *warþ (‘hij draaide’), *wurd (volt. deelwoord)

Verner beargumenteerde dat er in het PGerm. een regel was geweest die fricatieven stemhebbend had gemaakt in een bepaalde positie; de stemhebbende fricatieven waren vervolgens samengevallen met de stemhebbende plosieven (in zekere zin in overeenstemming met Grimm). De juiste context was: intervocalisch, na een *onbeklemtoonde* lettergreep. In het Germaans was het verschil in klemtoon daarna verdwenen (alle woorden hadden klemtoon op de eerste lettergreep), maar in het Sanskriet (bijvoorbeeld) kon je hem nog zien (pitá: tegenover bhrá:ta:). De verschillen tussen de verschillende stammen van ‘draaien’ konden worden verklaard tussen verschillende affixen. Door een (chronologische) ordening aan te nemen tussen de drie historische processen (Grimm, Verner, klemtoonverschuiving) krijgen we een volkomen regelmatige verklaring voor de uitzonderingen:

(3)	PIE	*pə₂tér	*bhra₂tér
	Grimm	*faþér	*bróþér
	Verner	*fadér	
	Klemtoonverschuiving	*fáde:r	*bróþe:r

Er wordt hier een abstract historisch stadium gepostuleerd (abstract omdat er geen historische evidentie voor is) vóór klemtoonverschuiving en ná Grimm. Verner’s artikel liet zien dat het mogelijk (en wenselijk) was om *alle* feiten van natuurlijke taal te verantwoorden binnen de taalkundige theorie, zonder bepaalde feiten terzijde te schuiven als ‘uitzonderingen’.

Niet alle concepten zijn altijd even precies uitgewerkt, maar over het algemeen kun je spreken van een duidelijk gearticuleerde theorie, die bijv. bepaalde standen van zaken duidelijk uitsluiten. Deze gearticuleerdheid stuitte

¹Karl Verner. “Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung,” *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen*, 23.2 (1875), 97-130. Een Engelse vertaling is online raadpleegbaar op <http://www.utexas.edu/cola/depts/lrc/iedocctr/ie-docs/lehmann/reader/Chapter11.html>.

onder sommigen op grote tegenstand, men verwarde deze met 'dogmatisme'. (Nog in de vroege jaren zeventig van de twintigste eeuw werd in het levensbericht van de historisch taalkundige Theodor Frings (1886-1968) gemeld: "Mit dem Einbezug dieser dynamische Faktoren durchbrach Frings den Dogmatismus der Junggrammatiker.")

Meestal wordt aangenomen dat klankverandering voor de Junggrammatiker een volkomen blind proces was, maar lezing van Paul (1880) laat zien dat er meer nuance zat in de gedachtevorming:

Wenn wir daher von konsequenter Wirkung der Lautgesetze reden, so kann das nur heissen, dass bei dem Lautwandel innerhalb desselben Dialektes alle einzelnen Fälle, in denen die gleichen lautlichen Bedingungen vorliegen, gleichmässig behandelt werden. Entweder muss also, wo früher einmal der gleiche Laut bestand, auch auf den späteren Entwicklungsstufen immer der gleiche Laut bleiben, oder, wo eine Spaltung in verschiedene Laute eingetreten ist, da muss eine bestimmte Ursache und zwar eine Ursache rein lautlicher Natur wie Einwirkung umgebender Laute, Akzent, Silbenstellung u. dgl. anzugeben sein, warum in dem einen Falle dieser, in dem andern jener Laut entstanden ist. Man muss dabei natürlich sämtliche Momente der Lauterzeugung in Betracht ziehen. Namentlich muss man auch das Wort nicht isoliert, sondern nach seiner Stellung innerhalb des Satzgefüges betrachten. Erst dann ist es möglich die Konsequenz in den Lautveränderungen zu erkennen.²

De aanname van deze systematiek maakte het mogelijk om 'protovormen' te postuleren, en dit maakte het op zijn beurt mogelijk om een 'stamboom' van IE-talen op te stellen, en uiteindelijk te komen tot een begrip van 'proto-IE'. Dit theoretische construct is op allerlei manieren later genuanceerd, uitgewerkt en uitgebreid, maar in essentie is ze tot op de dag van vandaag gehandhaafd.

De theorieën van de Junggrammatiker hebben bovendien direct en indirect grote invloed gehad op taalkundigen tot in de huidige tijd, met name als ze zich bezighielden met processen van taalverandering en -variatie (bijv. Labov).

Een lege plek in de theorievorming van de Junggrammatiker is dat lang niet altijd duidelijk was, waar in de werkelijkheid zich processen van taalverandering afspelen. Dit had te maken met de focus op 'taal' (E-language) in plaats van op 'grammatica' (I-language): het bestaan van 'talen' werd voor vanzelfsprekend aangenomen, maar het is niet helemaal duidelijk dat dit een concept is dat op een coherente manier kan worden gedefinieerd. Dit zorgt voor een aantal duidelijke problemen, zoals wordt opgemerkt door Kipars-

²Paul, Hermann, 1880, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Online available at <http://www.gutenberg2000.de/paulh/prinzip/paulinha.htm>

ky.³ Klankverandering is niet zo blind als uit de theorieën van de Junggrammatiker zou lijken:

- a. ze kan geen talen creëren die universele principes schenden. (Alle talen hebben stemloze plosieven. Spirantisering van plosieven — het derde geval van de wet van Grimm in (??) — is een bekend proces, maar het leidt niet naar een taal zonder stemloze plosieven.)
- b. dit is zelfs waar voor implicatieve universalia (van het type ‘als een taal α heeft, heeft het ook β ’)
- c. in sommige talen of taalfamilies, zien we ‘long-term drift’ (bijv. een tendens in het Slavisch in de richting van open lettergrepen)

Dit soort verschijnselen kunnen beter begrepen worden als klankveranderingen niet blind opereren op willekeurige segmenten, maar werken in de context van een *taalsysteem*, dat zelf gevoelig is voor universele principes.

In de moderne tijd nemen veel onderzoekers aan dat er een sterk verband bestaat tussen taalverandering en taalverwerving: taalverandering betekent dat een nieuwe generatie een andere grammatica heeft dan de vorige. Er zit hier nog wel een probleem, want op basis waarvan zou deze nieuwe grammatica eigenlijk zijn verworven? (De feiten die de taalverwerver hoort zijn immers nog door de ‘oude’ grammatica gegenereerd.) Kiparsky stelt daarom een tweestapsmodel voor:

- Niveau 1. Fonetische klankverandering is uitzonderingsloos/blind/‘konsequent’;
- Niveau 2. Maar als een kind de taal leert, wordt de uitkomst van het vorige niveau gefilterd door UG.

Aan het begin van zijn artikel laat Kiparsky zien dat een bekend probleem voor de ideeën van de Junggrammatiker (het bestaan van zogenaamde ‘lexicale diffusie’, waarbij een regel zich gaandeweg uitbreidt van de ene context naar de andere) ook kan worden begrepen aan de hand van een theorie van UG die een (bepaalde) theorie over onderspecificatie én ‘Lexicale Fonologie’ omsluit. Ook in dit geval is er sprake van de werking van principes van UG die ervoor zorgen dat de ‘uitzonderingsloze’ klankverandering langzaam maar zeker in de grammatica van een taal geacomodeerd wordt.

---

³Kiparsky, Paul, 2003, ‘The Phonological Basis of Sound Change’. In: Brian Joseph and Richard Janda (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell, 313-343. [Dit artikel is een herdruk van John Goldsmith (ed., 1995). *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell; ‘with minor changes’, maar mét enkele van de storende tiepfouten].

3 De *mémoire* van Saussure

3.1 Biografische informatie

Ferdinand de Saussure was een taalkundig wonderkind, die op zijn eentwintigste een zeer indrukwekkende en invloedrijke studie publiceerde, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Het zou zijn belangrijkste werk zijn. Zijn proefschrift (gepubliceerd op zijn 23e) over het Indo-Europese naamvalsysteem steekt er in de ogen van de meeste taalkundigen bleek bij af. Na dat proefschrift heeft Saussure nooit meer iets substantieels gepubliceerd. Wel correspondeerde hij uitgebreid, en gaf hij aan het eind van zijn leven een paar jaar lang een cursus over Algemene Taalwetenschap. Na zijn dood (in 1913) maakten collega's van Saussure op basis van collegedictaten een boek samen dat zou worden gezien als de grondslag van het structuralisme, *Cours de linguistique générale*. Welke ideeën in die Cours precies van Saussure afkomstig zijn is een onderwerp van heftig debat onder geleerden.

3.2 De lange klinkers van het Indo-Europees

De centrale stelling van de *mémoire* is dat de 'lange klinkers' in het Indo-Europees waren ontstaan uit een korte klinker + een 'sonantische coëfficiënt'.

Algemeen werd al aangenomen dat het PIE in ieder geval de hoge klinkers {i, u} bevatte. Over de niet-hoge klinkers was nog discussie. In ieder geval moest onderscheid gemaakt worden tussen de volgende vier gevallen:

(4)	Indo-ir.	Slavisch	Grieks	Latijn	Germaans
1:	a	o	a	a	a
2:	a	e	e	e	e
3:	a	o	o	o	a
4:	i	o	a/e/o	a	a

Welke IE-klinkers corresponderen nu met (1-4)? Voor (1) ligt het 't meest voor de hand om aan te nemen: *a. We hoeven dan alleen voor het Slavisch een taalverandering aan te nemen: *a > o. (Dit is een nog steeds veelgebruikt leid snoer van theoretische zuinigheid.) Om soortgelijke redenen ligt het voor de hand aan te nemen dat (2) *e is (met een klankverandering *e > a in het Indo-iraans), en (3) *o (met *o > a in het Indo-Iraans en het Germaans). Onafhankelijke evidentie voor deze aannames komt doordat (2), net als *i een palataliserend effect heeft op aanpalende medeklinkers, en (3) net als *u een velariserend effect. (Het feit dat *i en *u al voor andere IE-klinkers gestipuleerd worden, maakt het onaantrekkelijk om (2) en (3) helemaal aan deze klinkers gelijk te stellen.)

Maar hoe zit het nu met (4)? We hebben een inmiddels een vijfklinker-systeem gepostuleerd voor het PIE: {i, u, a, e, o}. Omdat er in geen van de vijf talen een klinker voor (4) wordt gebruikt die niet in dit systeem zit, moeten we aannemen dat (4) een klinker was die in *geen enkele* bekende taal overleefd heeft. Over de kwaliteit van deze klinker valt op basis van deze gegevens weinig te zeggen; we postuleren een 'sjwa' (met een anachronistisch symbool: *ə), die bekend is uit de studie van het Bijbels Hebreeuws. Voorlopig hebben we zo een zesklinkersysteem, waarbij aangetekend is dat we zullen moeten verklaren waarom er in het Grieks drie verschillende klanken met de sjwa corresponderen.

Dit was ongeveer de stand van kennis over het PIE toen Saussure aan zijn werk begon. Er waren ook nog een aantal puzzels. In veel post-PIE-talen vinden we een morfologisch gemotiveerde klinker-alternantie, bijv. tussen e en o. Ook $\emptyset$ maakte soms deel uit van die alternantie:

- (5) a. Grieks: *legō* 'ik zeg', *logos* 'woord'; Latijn: *tego* 'ik bedek', *toga*
 b. Nulvormen in het Grieks: *pet-* 'stelen' *pt-esthai* (*p $\emptyset$ testhai*) (infinitivus aoristus), *pt-eron* 'pen', *leip-/loip-/lip* 'laten' (*leip-/loip/l $\emptyset$ ip*).

We zien hierin dat er twee soorten stammen zijn: CVC en CeSC. Aangenomen wordt dat dit ook de mogelijke stammen waren in het IE. In 'lange' stammen wordt de S(onorant) in de nulstam de nieuwe kern van de lettergreep.

- (6) Sanskriet:

√	Normaal	Nul	Nul (tussen cons.)
*deik 'aanwijzen'	di-des'-a ⁴	di-dis'-e	dis.-ta
*bher- 'dragen'	ba-bhar-a	babhr-e	bhr̥-ta
*gwem- 'gaan'	ja-gam-a	ja-gm-e	ga-ta ⁵

De gereconstrueerde klinker is in deze gevallen altijd *e. Er is echter een klasse van woorden die zich mysterieus gedragen: soms hebben ze een lange klinker, en in de nulcontext hebben ze een korte. Men nam aan dat deze vormen uitzonderlijkwijs twee stammen hadden:

- (7) Sanskriet (S) en Grieks (G):

√	Normaal 1Sg ind.act.	Nul Part. pass.
*dhê/dhə 'plaatsen'	S: da-dhâ-mi G: ti-thê-mi	S: hi-ta G: the-to
*stâ/stə 'staan'	S: ti-s.thâ-mi G: hi-stâ-mi	S: sthi-ta G: sta-to
*dô/də 'geven'	S: da-dâ-mi G: di-dô-mi	S: di-ta G: do-to

Saussure liet zien dat we (??) en (??) met elkaar kunnen verenigen. De eerste zijn stammen van het type CeSC, de tweede stammen van het type CeəC. Omdat ə ook een sonorant is, is de tweede een speciaal geval van de eerste.

De kwaliteit van de korte klinker correspondeert precies met die we hierboven al voor ə hadden gepostuleerd: net als de gewone ə alterneert het resultaat van verkorting in het Grieks tussen drie kwaliteiten (e, a, o). Saussure postuleerde dat deze driedeling al in het IE had bestaan, al kon niet meer worden nagegaan wat de kwaliteit van deze klinkers precies was; we hebben dus drie abstracte klinkers ə₁, ə₂, ə₃.

Deze theorie van Saussure werd op een verbluffende manier gestaafd in 1927. Het Hittitische schrift was ontcijferd en de Poolse taalkundige Jerzy Kuryłowicz ontdekte bij het bestuderen van de fonologie dat op de plaats waar Saussure deze gepostuleerd had, zich inderdaad een medeklinker (in Latijns schrift getranscribeerd als *hh*) bevond: Grieks *lâ-os* 'volk' = Hittitisch *lahh-u*. Dit is een van de weinige bekende gevallen in de taalwetenschap waar een op theoretische gronden gedane voorspelling — vroege dochtertalen van het IE hebben de ə behouden — op basis van feiten die op het moment van de voorspelling gedaan werden kan worden bewezen. Uit het Hittitisch kreeg men bovendien een betere indruk van de aard van de segmenten die we tot nu toe met ə hebben aangeduid; men kon er uit concluderen dat het over laryngale of pharyngale medeklinkers zou moeten gaan. (Vandaar de naam 'laryngaalthetheorie').

In zijn correspondentie én in de posthume *Cours* zijn aanwijzingen dat Saussure gaandeweg steeds meer het probleem was gaan zien dat de aard van het object van onderzoek onduidelijk was. Bij zijn dood vond hij waarschijnlijk zelf dat hij er niet in geslaagd was een dergelijke theorie te formuleren. Toch had hij in zekere zin al wel een aantal stappen in de 'juiste' richting gezet (bijvoorbeeld door taalsysteem en taalgebruik uit elkaar te houden). Je zou enigszins historiserend kunnen zeggen dat het probleem van de negentiende-eeuwse historische taalkunde erin gelegen was dat het studie maakte van *talen* en niet van *grammatica's*. Pas door de stap te zetten naar het laatste type studie kon bijv. de syntaxis tot bloei komen, en kon het onderwerp van onderzoek in ieder geval potentieel worden ingebed in andere wetenschapsgebieden (biologie, maar ook sociologie).